

Türk Kültürü Yusuf Has Hâcib'e Neler Borçludur?

What Owes the Turkic Culture to Yusuf Khass Hajib?

Ergin AYAN¹

Geliş Tarihi: 17.10.2016 / Düzenleme Tarihi: 08.11.2016 / Kabul Tarihi: 10.11.2016

Özet

Bu çalışma doğumunun bininci yıldönümü vesilesiyle Balasagunlu Yusuf Has Hâcib anısına yapılmıştır. Balasagunlu Yusuf, Karahanlı ülkesinde has hâciblik mevkiine kadar yükselen ve ününü *Kutadgu Bilig* adlı esere borcu olan, Türk kültür tarihinin en nadide şahsiyetlerinden birisidir. Ayrıca, Yusuf Has Hâcib'in Türk-İslâm kültürünün henüz oluşmakta bulunduğu bir zamanda toplumu daha iyi anlamamızı amaçlayan, siyasetnâme yazım geleneğinin en güzellerinden birini temsil ettiğini söyleyebilirim. Eserde yer almış olan "Bu kitap çok aziz bir kitaptır. Türkçe olarak, bu kitaptan daha iyi bir kitabın hiç kimse tarafından tasnif edilmemiş olduğunda Çin ve Maçin âlimleri ile hâkimlerinin hepsi ittifak etmişlerdir" cümleleri bu kimliğinin tipik bir örneğidir. Yusuf Has Hâcib, Orhun Yazıtlarından beri, Kaşgarlı Mahmûd ile birlikte Türk diline ve kültürüne yaptığı hizmetin gururunu ne kadar taşısa azdır. İşte bu nedenle onun anısına kaleme alınmış olan bu çalışmada, eserinin Türk kültürüne yaptığı hizmetlerin irdelenmiş olması son derece tabiidir. Bu da geçmişten mümkün merteye hâl-i hazır ve geleceğe bakmayı ihtiva eden riskli ve bazen hayal kırıklığı yaratan ama yapılması da elzem olan bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Siyasetnâme, Kün-Toğdı

Abstract

This study was carried out in the memory of the millenary anniversary of the birth of Yusuf Khass Hajib of Balasagun. Yusuf of Balasagun mostly known for his own work-Kutadgu Bilig- and awarded as a Khass Hajib in Kara-Khanid Khanate (or Qarakhanid State) is one of the most precious personalities of Turkic world's cultural history. Besides, I can say that Yusuf Khass Hajib represents one of the most beautiful writing tradition of political treatise aiming to understand society in a better way in the nascent time of Turkic-Islamic culture. Statements such as "This book is so valuable. In Turkish, there are no better books than this one and China's and the Machin's scholars and rulers agreed on this." have been involved in the work is a typical example of that identity. Since Orhon inscriptions, Yusuf Khass Hajib, like Mahmud al-Kashgari, carries pride and honor of his services to the Turkish language and culture. Therefore, in this study that was written in his honor, analyzing the contributions of his master work to Turkic culture is extremely usual. However, it may be a risky –and sometimes disappointing- study which requires looking at the present and future from the past, but is a crucial work to be done at the same time.

Key Words: Qarakhanids, Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, Political Treatise, Küntogdi

Giriş

Yusuf Has Hâcib, Orhun Yazıtlarından beri, Kaşgarlı Mahmûd ile birlikte Türk diline ve kültürüne yaptığı hizmetin gururunu ne kadar taşısa azdır. İşte bu nedenle onun anısına kaleme alınmış olan bu çalışmada, eserinin Türk kültürüne yaptığı hizmetlerin irdelenmiş olması son derece tabiidir. Bu da geçmişten mümkün merteye hâl-i hazır ve geleceğe bakmayı ihtiva eden riskli ve bazen hayal kırıklığı yaratan ama yapılması da elzem olan bir çalışmadır. Yusuf Has Hâcib'in gerçek dünyayla ilgili bütün tasavvurları yapılan çıkarımlara dayanmaktadır. Bu nedenle onun eseri kültür alanında çalışma yapan bir tarihçiyi ilgilendiren konuları ihtiva etmektedir ve bu münasebetle tarihsel kültürü etkilemekten kaçınamayacağı görülmektedir. Yani *Kutadgu Bilig*'de zikredilen pek çok tema geçmişe aittir ama araştırmacıların bunların üzerine söyleyecekleri şeyler geleceği ilgilendirmektedir.

Türk-İslâm uygarlığının başlangıcı sayılan on birinci yüzyıl, entelektüel açıdan *Kutadgu Bilig* gibi günümüze kadar ulaşılmış Türkçe bir eserin onurunu taşımakta ve bunu bizlere yaşatmaktadır. Yalnız aynı dönemdeki Türkçe tarih yazımının bu başarıda bir payının olduğu söylenemez. Gerçekten de dönem itibarıyla Türkçe tarih yazımında, kaynak olarak Orhun yazıtları dışında, aslında kökü çok derinlere giden Türk tarih ve kültürü

¹Yazışma Adresi: Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye. E-Posta: alpsunkar@hotmail.com

yeterince belgelenmemiştir. Yusuf Has Hâcib'in öğretici ve bu nadide örnek eserinden esinlenerek, son dönemlerde ortaya çıkan akademik araştırmaların bu esere atfettikleri değer kuşkusuz bunu hak etmektedir. Eserde, bütün çaba hükümdara öğüt verme görevine yoğunlaştırıldığından ve dolayısıyla belirli muhtevada belgesel kanıtları içermediğinden, hassaten Türk dili ve kültürü için taşıdığı muazzam önemi dışında, eserini tarih ilmine fazla katkıda bulunmadığı da bir gerçektir.

Kutadgu Bilig'deki konular ve bilgiler ancak sınırlı alandaki tarihsel fenomenler için geçerli olabilir, çünkü akademik tarih disiplini bazı fenomenleri mahsusen araştırıp, incelemeğe değer görür. Yani mutlaka olayların kronolojik tarihi üzerinde yoğunlaşmaya kalkışmayan sosyal ve kültürel tarih, *Kutadgu Bilig*'de pekâlâ kendisine uyan alanlar açabilir. Akademik tarihçiliğin kendisini siyaset, savaş ve diplomasi tarihine hapsetmediği takdirde, eserde tarihçileri ilgilendiren çerçevelerin bulunduğunu varsaymağa eğilimli olduğuna kuşku yoktur. Bilgi ve yöntemle yaklaşıldığı takdirde *Kutadgu Bilig*'de devlet, hükümdâr, halk, yasalar, dini, kültürel ve bilim tarihi gibi nitelenen çeşitli araştırmaların yolları bulunabilir.

1-İlk Türkçe Manzum Siyasetnâme

“Bu kitap çok aziz bir kitaptır”

Yusuf Has Hâcib

Bu çalışmada, Yusuf Has Hâcib'in Türk kültürü üzerindeki etkileri, ölümünün üzerinden dokuz yüz otuz dokuz yıl geçtikten sonra irdelenecektir. Doğumunun bininci yıldönümü bir kutlama töreni olmamakla birlikte çalışmama Balasagunlu Yusuf'un, İslâmî devirde ilk Türkçe siyasetnâme ve mesnevî yazımında benzersiz bir nazım örneği verdiğini hatırlatarak başlamayı önemli telakki ediyorum. Şimdi bunu doğrulayan üç açıklama yapacağım.

İlk açıklamam biyografik niteliklidir. Balasagunlu Yusuf eserini 1070 yılında Karahanlı Hükümdârı Tamgaç Buğra Kara Hakan'a sunmuştur². Türklerdeki çifte krallık yönetim tarzı dolayısıyla hakanın yanında bir de ortak kağan bulunurdu ki, buna 'Kağantaş' da denilmektedir. Karahanlılarda Buğra Han tabiri bu lakabın yerini tutmuştur. Karahanlı hükümdârlarında Tamgaç, Tavgaç veya Tabgaç da denilen bir unvan vardı. Bilindiği gibi Tabgaç Türkçe'de Uygur ve Çinli demektir. Maçin'e de Tavgaç adı veriliyordu. Burası Çin'e dört aylık yolculuk uzaklığındadır. Çin, aslında üç bölümden oluşur: doğudaki: Yukarı Çin'dir. Buraya Tavgaç da denir (Kaşgarlı, 2005: 542). Ancak bu ad, Çin'den çok aslında Türk iken Çinlileşen Altaylı Pai-Wei sülalesine ve onların hâkim oldukları Kuzey Çin sahasına veriliyordu. Kuzey Çin'deki Liao sülalesine de bu ad verilmiştir. Bu tabir genellikle Tibet ile Çin arasındaki bölgeler için kullanılmıştır. Türklerin hükümdârları, doğuda bulunan ülkelere de sahip oldukları vakit bunu belirtmek için kendilerine Tamgaç Han diyorlardı (Togan, 1966-1967: 10; Pritsak, 1954: 20).

Türklerin aklı, hayatı ve yaşama sisteminin bulunduğu bu kitap dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'in şairlik kudretini takdir eden hakan, kendisine görevlerin en incisi olan Has hâciblik mansıbını vermiştir. Tamgaç Buğra Kara Hakan, Kaşgar ve Balasagun taraflarını idare ediyordu ve bu şehri önemli bir kültür merkezi haline getirmişti. Keza Taşkent'in kuzeyi Sayran ve Taraz tarafları da Türk kavimlerinin en eski kültür merkezlerindendi. Buradaki şehirliler Türkler Argu denilmiştir ve edebî Türkçe bunların dili olmuştur. Kaşgarlı Mahmûd'un verdiği malumata göre, Taraz ile Balasagun arasındaki şehirlere Argu denmiştir; çünkü orası iki dağ arasında olup, şehirliler halkının dili arı değildi. Kaşgar'ın Kaçak lehçesinde konuşan köylüleri vardı. Şehrin içinde ise Hakani (Karahanlı) Türkçesi konuşulurdu. Balasagun ve o civardaki Argu şehirleri halkının dilinde “şehir (balda)” demektir. Nitekim Balasagun şehrine Kuz-Uluş da denirdi. Ordu “Kağanın oturduğu şehir (balda el-ikame ve kasaba el-mülûk)” demektir. Bundan alınarak Kaşgar şehrine “kağanların oturduğu şehir” anlamında Ordu kent denilmiştir. Yine Ordu adında Balasagun'a yakın bir şehir vardır. Balasagun şehrine de Kuz-Ordu denirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2008: 16, 31, 63, 205; Karş. G. Le Strange, 1930: 487).

Yusuf Has Hâcib'in yaşadığı günler Türk-İslâm tarihinde her bakımdan çok parlak bir devir olduğundan âlimler dizlerinin dibinde oturdukları büyük hükümdârları derinlemesine etkileyecek eserler yazmışlardır. Bilindiği gibi Yesevîlik bu muhitten çıkmış, *Kuran*'ın ilk Türkçe tefsiri de aynı bölgede yazılmıştır. Şüphesiz *Kutadgu Bilig*, Karahanlılar devrine kadar sürüp gelen Türk devlet anlayışından, devlet yönetme sanatından ve bilgisinden esinlenerek yazılan en büyük edebiyat örneklerinden birisidir. Karahanlı hükümdârları eski Budist geleneklerinden etkilenmiş olan Türk devlet anlayışını İslâmî ölçülere göre yazdırmışlardır. Bu hususta eserde şu ifadeler yer almaktadır: “Bu kitap çok aziz bir kitaptır. Çin hâkimlerinin hikmetleri ile bezenmiş ve Maçin âlimlerinin şiirleri ile süslenmiştir. Bu kitabı okuyan ve bu beyitleri başkalarına bildiren bu kitaptan daha iyi ve daha azizdir. Meşrik eyâletinde (bütün Türkistan memleketlerinde) Buğra Han dilinde, Türkçe olarak, bu kitaptan daha iyi bir kitabın hiç kimse tarafından tasnif edilmemiş olduğunda Çin ve Maçin âlimleri ile hâkimlerinin hepsi ittifak etmişlerdir. Bu kitap hangi padişaha veya hangi diyara erişti ise, fevkalâdeliğinden ve sonsuz güzelliğinden dolayı, o memleketlerin hâkimleri ve

²Eser'de şu bilgilere yer verilmektedir: “ Bu kitabı yazan Balasagun şehriden takva sahibi bir zattır. Fakat eserini Kaşgar memleketinde tamamlayıp, meşrik meliki Tavgaç Buğra Han'ın huzuruna sunmuş ve Buğra Han da müellifin değerini takdir ederek, yükseltip, ona kendisinin has hâcibliğini vermek lütfunda bulunmuştur. Bundan dolayı Yusuf Ulu Has Hâcib olarak, onun adı ve şöhreti dünyaya yayılmıştır.” Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 24-29.

âlimlerince makbul görülerek, her biri ona bir türlü ad ve lakap verdiler. Çinliler, *Edebü '1-mülûk* adını koydular. Maçin mülkünü hâkimleri, *Ayînü'l-memleke* ve meşrikliler, *Zînetü'l-ümerâ* dediler, İranlılar, *Şâhnâme-i Türkî* diye ad koymuşlar. Bazıları da *Pendnâme-i Mülûk* demişler. Turanlılar ise, *Kutadgu Bilig* demişlerdir” (Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 9-23)

Yukarıda iddia edildiği gibi kimin izleyicisi olursa olsun, eski Türk kültürü ve devlet felsefesini yansıtan esin kaynağı olarak Yusuf Has Hâcib ile boy ölçüşebilecek tek bir şaire bile rastlayamayız. Yalnız Kaşgarlı Mahmûd, bir sözlük yazarı olarak bunun dışındadır.

İkinci açıklamam *Siyasetnâme* yazma geleneğine ilişkindir. *Kutadgu Bilig*'den yaklaşık yirmi yıl sonra 1092'de Selçuklu Vezîri Nizâmülmülk *Siyasetnâme* adlı eserini tamamlayıp, kitabı has kitapların kâtibi Muhammed b. Nasih'e vererek Sultan Melikşâh'a sunmasını istemişti. Ne var ki Bağdat'a gider iken vezir suikasta kurban gitmiştir. Nizâmülmülk eserinde şöyle yazıyordu: “Hem nasihat, hem hikmet, hem destan, hem *Kur'an* tefsiri, hem peygamber sözleri, hem peygamberler kıssası, hem geçmiş adil padişahların maceralarıdır. Bizden evvelkilerden haber verirken kalanlardan meyveler devşirir. Uzun olmasına uzun, lakin özlüdür ve adil hükümdâra yaraşır yazılmıştır.” (Nizamü'l-Mülk, 2009: XII, 345).

Bu açıklamasıyla Nizâmülmülk bize tarihin genel yönünü tayin etmek istediğine dair ipuçları vermektedir. Bununla birlikte yine de *Siyasetnâme* yazma geleneğinin geçmişine değinmeden edemeyeceğim. Samanîlerin son zamanlarında enderznâme, pendnâme gibi isimlerle yaygınlık kazanan bu nasihatnâme/siyasetnâme türü, özellikle Abbâsîlerle birlikte İranlı unsurlar yönetime taşındığında, ilim çevrelerinde revaç bulmaya başlamış ve zamanla bir “edeb” literatürü oluşmuştur. Nasihatü'l-mülûk, Umdu'tü'l-mülûk, Tuhfetü'l-mülûk, Zahiretü'l-mülûk, Enisü'l-mülûk, Kitabü's-siyase, Rumuzu'l-kenz gibi isimlerle de karşımıza çıkan bu kitaplar Müslüman toplumun veya devletinin karşılaştığı meselelere acil çözümler üretilmesi gerektiğini gören tecrübeli devlet ricali veya hatırı sayılır ilim adamları tarafından yapılan tavsiye ve tenkitleri içermektedir³.

Yine de *Kutadgu Bilig*'den sonraki birkaç yüzyılda çok az sayıda özgün Türkçe eser çıkması da olağandışı bir durumdur. İslâmî devirde, muhtelif Türk ülkelerinde Uygur alfabesi ile yazılan eserlerin en büyüğünü *Kutadgu Bilig* teşkil etmektedir. Bu eserin Uygur harfleri ile mi, yoksa Arap harfleri ile mi yazıldığı meselesi aslında henüz tespit edilmemiştir. Bugün ele geçen üç nüshadan ancak birisi Uygur harfleri ile yazılmıştır. Uygur harfleri ile yazılan diğer eserlerin en mühimleri, *Atebetü'l-hakayık=Hibetü'l-hakayık*, *Bahtiyarnâme*, *Miraçnâme*, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, *Mahzen-i Mir Haydar*, Harezmî'nin *Muhabbetnâme*'si, *Sirâcû'l-Kulûb*, *Rahatü'l-Kulûb*, vesairedir (Caferoğlu, 1984:179; Sertkaya, 1977).

Kutadgu Bilig bize Fatih Sultan Mehmed sayesinde malûm olmuştur. Uygur yazısına sempatisi ve merakı olan Fatih'in çalışma albümünde Uygurca yazılar da vardır. Bu kendisine Baysungur tarafından gönderilmiş olmalıdır. İşte *Kutadgu Bilig* İstanbul'da oturmakta olan Herâtlî Abdürrezzak Bahşi, Fatih için yazmıştır. Çok açık olmayan bu Uygurca metnin yanında Arap alfabesiyle yazılan bir diğer nüshası Memlûkler sarayında okunmuştur. H. Vambéry, sonradan Viyana'ya giden Uygurca metnin bazı parçalarını neşr ve tercüme etmiştir (Vambéry, 1870). Mısır nüshası da bulunduktan sonra *Kutadgu Bilig*'i Radloff (1910) neşretti (Togan, 1966-1967: 62 vd.).

Yapacağım üçüncü açıklama *Kutadgu Bilig*'le bir bağlantı kurulan Firdevsî'nin görkemli eseri *Şehnâme* ile ilgilidir. Bu nefis eserde efsanevî Türk kahramanı Afrasiyab'ın adı sık sık anılmaktadır. İranlı bir şair tarafından bir Türk kahramanının bu derece övülmesi şüphesiz etkileyici bir durumdur.

Firdevsî'nin Yusuf Has Hâcib üzerindeki etkisi aslında pek vâzih bir surette değildir. Zira Firdevsî'nin yazdığı her şey tarihle yüklü olmakla birlikte, Yusuf Has Hâcib tarihçilerin anladığı biçimiyle fazla tarih metni çıkarmamış, tarihe yapılan atıfları örneklemeler biçiminde kullanmış, zaman zaman *Şehnâme*'den alıntılar yapmıştır. Ebette ki Yusuf Has Hâcib'in de tarih üzerinde çalışmış ve bu konuda geniş bilgi sahibi olduğu eserinden anlaşılacaktır. Fakat meselâ içerisindeki “Küstah Dahhak neden sövüldü de, Feridun neden medhe ve ikbâle kavuştu” veya “Nuşirevan akıl gözüyle dünyayı aydınlattı” (Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 290-6550) gibi *Şehnâme*'ye atfedilen bazı ifadeleri saymazsak, eseri bir tarih çalışması değildir. Müellif bu ifadeleri iyiyi ve kötüyü açıklamak için kullanmıştır. Bizim Yusuf Has Hâcib'in tarihle ilgili yazıları olarak bir araya toplayabileceğimiz metinler bir ölçüde tarihsel arka plana yerleştirilmiş nasihat malzemelerinden ibaret kalmaktadır.

³Müellifleri, genellikle idarede çalışan üst düzey yetkililer olduklarından, felsefeciler gibi devlet ve hükümet teorileriyle uğraşmayı, “devlet işleri en iyi şekilde nasıl yürütülebilir” sorusunun cevabını aramakla meşgul olmuşlardır. Cevap için başvurdukları kaynaklar ise genellikle İran yönetim anlayışı, adet ve gelenekleri olmuş, fakat yoğunluğu müellifinin yetişme tarzına göre değişen oranlarda, dini ve ahlaki mevize ve menkıbeler ve mümtaz tarihi şahsiyetler hakkında anlatılan hikâyeler de kullanılmıştır. “*Siyasetnâme*'nin yazarı Nizâmülmülk'ün de aralarında bulunduğu bu tür müellifler, meseleyle ilgili gelenek ve hikâyeleri nakledecekleri bölümden önce, ekseriyetle bu bölümün öğreteceği şeyleri özetleyen genel bir ifadeyle konuya giriş yapmayı tercih etmişlerdir (Nizamü'l-Mülk, 2009: XVII).

Hâlbuki Barthold ve Otto Alberts gibi bazı Avrupalı müelliflere göre *Kutadgu Bilig*, orijinal bir eser olmayıp, müellifin gördüğü Farsça *Şehnâme*'ye benzeyen bir eser yazmak istemesinden ortaya çıkmıştır. Hatta bunun, Aristo felsefesinin İbn-i Sina vasıtasıyla Müslümanlığa geçen rivâyetlerinin yeniden işlenmesinden ibaret olduğunu söylemişlerdir. Dili de suni olup, güya konuşulanlardan ayrı bir dilde, hükümdârın hoşuna gitmek üzere yazılmıştır. Oysa bu bir ideoloji halinde Türkler arasında geleneksel olarak yaşamaktaydı. Nitekim Altınordu'nun ikinci başkenti olan Saraycık'ta yapılan kazılarda kenarlarına *Kutadgu Bilig*'den beyitler yazılmış kâseler meydana çıkarılmıştır ki, bu *Kutadgu Bilig*'in halk arasında yaşadığını göstermektedir (Togan, 1966-1967: 64).

Şehnâme'nin Türklerle ilgili bir parçası olarak, İranlıların Afrasiyab dedikleri Alp-Er Tunga Türk kahramanını anlatmaktadır. İyi bir insan olarak tanınan, iyi ad bırakan ve kitaplara geçen büyük Türk begi örneği olarak *Kutadgu Bilig*'de Alp-Er Tunga gösterilmektedir. Bilgi ve erdem sahibi anlayışlı ve seçkin bit yiğit. Bu üstünlüklerinden dolayı Alp-Er Tunga kitaplara geçmiş olmasaydı onu kim tanıyabilecekti? diye sorulmaktadır (Dilaçar 1995: 28-29). Dolayısıyla eserin felsefî muhtevasının Türk kültürü olduğu, yasa ve yönetim alanında Türk geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalındığı ortaya çıkmaktadır.

Yusuf şüphesiz *Şehnâme*'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevi kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrasiyab dediklerini kaydeder. Dahhak ile Feridun'un akıbetine dair sözleri kendi çevresinde *Şehnâme*'nin iyi bilindiğine delil olarak alınabilir. Nihayet *Kutadgu Bilig*, *Şehname* vezninde (faülun faülun faülun faül) yazılmıştır (İnalçık 2000: 12).

Eserde örnek alınması gereken şahsiyet olarak gösterilen Alp-Er Tunga'ya nisbet edilen vecizeler yer almaktadır. Bunlar *Şehnâme*'de olduğu gibi, Saalibî, Zemâhşerî gibi müelliflerin eserlerinde de bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmûd'un da Alp Er Tunga'nın yuğ törenine dair naklettiği şiirler meşhurdur (Kaşgarlı Mahmûd, 1940: I, 41). Uygurların Hoço'daki duvar fresklerinde Tunga Tekin Yuğu diye bir resim bulunmuştur. Burada yüzünden kanlar akan bir insan resmi vardır. Ayrıca Göktürkler 714 tarihinde Beşbalık kentini, şehir bu Türk kahramanının anma merasiminde iken basmışlardı (Togan, 1966-1967: 65; Karş. Taşağül, 2015: 165). Tamgaç Buğra Kara Hakan'ın örnek aldığı kahraman şu halde M. Ö. yedinci yüzyılda yaşamış olan bir tarihi şahsiyettir. Alp Er Tunga, M. Ö. 626-624'te öldürülmüştür. Şahsiyetin ölümünden sonra söylenen sagunun, on birinci yüzyıla kadar gelmesi son derece ilgi çekicidir. Bu dörtlükleri herhalde Türk destanlarının parçalarından saymak lâzımdır. O, Amûderyâ'yı geçerek, İran ve Ön Asya ile savaşmıştır. Oralarda birçok fetihlerde bulunan bu Türk kahramanı Afrasiyâb olarak İran rivâyetlerinde de tanınmıştır. Nizâmülmülk Farsça eserinde Afrasiyâb'ı Türklerin atası olarak göstermektedir (Nizâmülmülk, 1999: 7, 126, 133). Alp-Er Tunga'nın felsefesi işte bu devlet idaresinin ahlakî felsefesidir. Yusuf Has Hâcib, Karahanlıların eski Budist cedleri tarafından miras bırakılan "Hükümdârlar Bilgisi"ni bu şekilde işlemiştir (Togan, 1966-1967: 65).

Yukarıda görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmûd bütün Türk hükümdârlarının Afrasiyab soyundan geldiğini, Afrasiyab soyundan olmayanlara "Hakan" veya "Han" denilemeyeceğini söyler. Üstelik başta Karahanlılar olmak üzere Koçu (İdikut) Uygur Devleti ve Selçukluların hükümdârlarının kendilerinin Afrasiyab soyundan olduğunu iddia ettikleri yerli ve yabancı birinci el kaynaklardaki bilgilerden de anlaşılıyor.

İnalçık'a göre *Kutadgu Bilig* dil ve konu yönünden Arap ve İran tesiri altında kalmıştır. Türk-İslâm kültürünün ilk zamanlarına ait Türkçe bir eser olması bakımından *Kutadgu Bilig*, hem konu hem de dilce Arap ve İran tesiri altında kalmıştır Bu nedenle diğer siyasetnâmelerde olduğu gibi *Kutadgu Bilig*'de de dolaylı olarak Fars krallarının efsanevi kahraman tiplerine rastlıyoruz. Genel olarak siyasetnâmeler, konuları ilginç hale getirmek için, hikâyeler, sözü güzelleştirmek ve anlamı kuvvetlendirmek için tanınmış şairlerden mısralar naklederler. Tarihe mal olmuş hükümdar, hekim, filozof veya şair gibi önemli şahsiyetlerin sözlerinden veya uygulamalarından temsiller sunarlar. Örneğin, Batı dünyasından Makedonya kralı Büyük İskender'in hayatından ve siyasi uygulamalarından, ünlü tabipler Calinus, Hipokrat'tan ve antikçağ Yunan filozofları Sokrates, Platon ve Aristoteles'in hikmetli sözlerinden pasajlar sunarlar. Bununla birlikte eski Hint hekimlerinden ve Çin filozoflarından veya krallarından hikmetli sözler naklederler. Bazılarında İran krallarının davranışları, saray ve idare hayatları model olarak alınır. Bu bağlamda *Kutadgu Bilig*'de, yalnızca İran kralları Enûşirvân, Dahhâk ve Feridun'un isimleri ile Batı dünyasına ait Büyük İskender'in ismi geçmektedir (Yusuf Has Hâcib, 1959: 241-290-6550, 6548).

Yusuf Has Hâcib Arapça ve Farsça bilen bir Türk-İslâm mütefekkeri idi ve çağdaşları olan Firdevsî (934–1020), el-Birûnî (972–1048), İbn-i Sina (980–1037), Ömer Hayyam (1040–1123) gibi bilginlerden haberdar olduğu sanılmaktadır. Mansıp sahiplerinde ve devlet reislerinde bulunması gereken vasıfların izahında, Yusuf ile Farabî arasında çok sıkı bir yakınlık olduğu göze çarpmaktadır. Şairin soydaş ve vatandaşı olan Farabî'nin eserlerini incelemiş ve onun fikirlerini belki herkesten daha iyi anlamış olduğunu kabul etmek mümkündür (Yusuf Has Hâcib, 1959: I, XXII). Yusuf Has Hâcib, kendinden önceki âlimlerin bilgilerinden faydalandığını, şu sözlerle belirtmektedir: "Yazanlar kitapları yazmamış olsalar idi, bu hikmet ve bilgileri biz nasıl öğrenebilecektik. Âlim ve hâkimler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedebilirdi." Yusuf Has Hâcib, astronomi, kimya, tabii ilimler, coğrafya, matematik gibi ilimlerden

bahsetmekte ve Öklid'den söz ederek tavsiyede bulunmaktadır: "Daha da istersen cebir ve mukabele oku; bir de Öklid'in kapısını da iyice çal" (Yusuf Has Hâcib, 1959: 2698, 2699, 4382).

Yukarıdaki sözleriyle Yusuf Has Hâcib, şüphesiz 'her bilginin, kendisinden önceki bilgiler üzerine bina edildiğine' vurgu yapmakta ve kendinden öncekilerin bilgilerinden istifade etmekten hicap duymadığını bilakis onur duyduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'in bir taklit, bir özentî mahsülü olduğuna dair iddialar yanıtlanmaya dahi değer olmamakla birlikte eser üzerine yapılan çok dikkat çekici analizleri içermektedirler. Bunlar her koşulda Yusuf Has Hâcib'in kendi yöntemiyle kendi zamanının devlet ve toplum meselelerine uyguladığı örneklerdir. Yalnız bunlar, geçmişî inceleyen tarihçilerin kolayca anlayabileceği gibi, tarih metni olarak yazılmamışlardır. Son olarak Yusuf Has Hâcib'in öğüt dolu mısralarında çok değerli tarihsel malzemeler kullandığını vurgulamalıyız. Demek ki, Yusuf Has Hâcib'in eserinin büyük kısmında felsefî ve tarihî yazıları birbiriyle iç içe geçmiş vaziyettedir. Burada tarihten verilen dersler, genel bir çerçevede hükümdârın davranışlarının tümünü kapsayacak şekilde ele alınmaktadır.

2-Türk Kültürünün Tutuşturucu Maddesi "*Kutadgu Bilig*"

*"Şimdi dinle, Türkçe bir ata-sözü,
başından çok şeyler geçmiş olan
bu ak sakallı ne der"*

Yusuf Has Hâcib

İnceleyeceğimiz mesele Yusuf Has Hâcib'in Türk kültürünün yeni gelişmesinde ne kadar katkısının ve payının olduğudur. Diğer bir mesele ise *Kutadgu Bilig*'in Türk kültürünün yeni yönelimine katkısını hangi biçimde devam ettirdiğidir. *Kutadgu Bilig*'in yazılışından itibaren Türk kültürüne ciddi bir etki yaptığı tartışılmaz bir gerçek olarak kabul edilmelidir. *Kutadgu Bilig* genel olarak on birinci yüzyılda Türkçe olarak yazılıp, Türk siyasi ve içtimai felsefesinin yeniden kurulmasını hedefleyen tek kitaptır. Devletin yıkılması veya devamının neden ileri geldiği, hâkimiyetin nasıl elden çıktığı, ordunun nasıl toplanacağı, konak ve sefer yollarının nasıl seçileceği, hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri bu; kitapta ayrı ayrı açıklanmış olup (Tafsilat için Bk. Kafesoğlu, 1970), felsefesi dört temel üzerine kurulmuştur: adalet, devlet (saadet ve ikbâl), akıl, kanaat ve afiyet. Fakat on dokuzuncu yüzyıldan itibaren gecikmiş bir şekilde ele alınmış olan bu eser, sonraki yüzyılda ilim dünyasının sınırsız hayranlığına mazhar olmuştur.

Kutadgu Bilig'in Türk kültür tarihine en önemli katkısı harp sanatı, cihân hâkimiyeti, sağlık, içtimâyât, tıp, devlet adamlığı, adalet vesaire gibi konularda kavramlar, modeller ve yöntemlerin günümüze kadar aktarılmasıdır. Yusuf Has Hâcib belki bir filozof değildi ama hayalinde canlandırdığı ideal bir devlet modelini tasvire çalışan yüksek görevli bir devlet adamıydı. Bu nedenle eseri onun ilmi değerini bir kat daha artırmaktadır. Herhalde bundan dolayıdır ki, *Kutadgu Bilig* 1825 yılından beri Türk kültürünü araştıran ilim adamlarına bir kılavuzluk görevi yapmıştır (Jaubert, 1825: 39-55; Geniş bibliyografya için bk. Kaymaz, 2009: 1408-1422). Sonuçta, Radloff, L. Bonelli, S. E. Malova gibi ilim adamlarının esinlendirdiği araştırmacıların sayısı başlangıçta bir avuçtu ve bizdeki F. Köprülü (Köprülü, 1920) ile R. R. Arat gibi tarihçi ve edebiyatçıların bu eser hususunda Türk araştırmacılar üzerindeki etkisi de geçici bir süre sınırlı kalacaktı. Yerli veya yabancı araştırmaların uzun bir süre zayıf kalmasına rağmen, *Kutadgu Bilig*'in çağının Türk toplumunu karakterize eden görüngüler hakkında söyleyecek çok fazla sözünün olduğu günümüzde anlaşılmiş bulunmaktadır. Eserin çağının beşeri karakterini açıklama ve yorumlama konusundaki görüşler de çoğunlukla spekülâtif olmaktadır.

Demek ki, bu eserde toplumun dönüşümünü isteyen bir tarzda ahlak, siyaset ve hukuka dair fikirler hülâsa edilmiştir. Devlet idaresinden, hukuktan, toplumsal ahlaktan bahseden Yusuf Has Hâcib'in, bugün bir Türk düşünürü olarak tanımlanması alışkanlığa dönüşmüştür. Fakat böyle bir tanıma sahip çıkmayan Yusuf Has Hâcib, toplumsal gelişmenin ahlaki ve felsefî temelini ilk kez kendisinin vurguladığını ve de devlet idaresinde akıl ve ilimin rehberliğinde toplumdaki sosyal gruplaşmaları teker teker göz önüne serdiğini belki de bilmiyordu. Nitekim *Kutadgu Bilig*'in tarif ve tasnif ettiği toplum, yönetenlerle çeşitli iş ve meslek sahibi zümrelerden teşekkül etmiştir. Ziraatla uğraşanlar, tüccarlar, hayvan besleyenler ve zanaat erbâbı yanında tabipler, şâirler ve edipler vardır. Bir de tabiatının, bilgisinin, akıl ve tavrının ayrı, işi ve gücünün karın doyurmaktan ibaret olan "Kara Bodun"dan söz edilmektedir. Bu babda Ögdülmiş Ogdurmuş'a avam ile nasıl münâsebet kurulması lâzım geldiğini söylemektedir (Yusuf Has Hâcib, 1959: 4320-4335).

Türk boylarının örfî hukuk uygulamalarının büyük Türk hükümdarları tarafından düzenlenmesiyle meydana getirilen "törü" (töre) ve Tanrı tarafından Türk hükümdarlarına bahşedilen "kut" (baht, devlet ve talih); *Kutadgu Bilig*'deki Türk devletinin ve hâkimiyet anlayışının temelini teşkil eder. Elbette ki, *Kutadgu Bilig*'in Karahanlı toplumunun dönüşümüne yaptığı katkının izini sürmek bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Belli ki eserin etkisi hükümdârın insiyatifine bırakılmıştır. Örneğin Yusuf Has Hâcib'in ortaya attığı fikirlerin, en azından on birinci yüzyılda Karahanlı toplumunun entelektüel yaşamına er veya geç belli ölçüde bir etki

yaptığı söylenebilir. Şüphesiz eser bir ihtiyaca binaen yazılmıştır ve Karahanlılar devrine kadar Türk devlet anlayışını yansıtmaktadır. Karahanlı hükümdarları eski Budist ananelere karışmış olan Türk devlet anlayışını onlardan temizleyip, İslâmî ölçüde ele alıp yazdırmışlardır. Yusuf Has Hâcib'in etkisinin on birinci yüzyılda Ortaçağ Türk-İslâm dünyasının Siyasetnâme yazma geleneğini kapsayan oldukça siyasal bir alana girmiş olduğundan bir ölçüde söz edilebilir ki, Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si buna bir örnek teşkil etmektedir.

Yalnız hemen hatırlatalım ki, Fârâbî'nin, *el-Medinetü'l-fâzıla* (Farabi, 2001) adlı eserinde cemiyet ve siyaset hakkında sergilemiş olduğu yerli düşünce geleneklerinden alınmış fikirler, Eflâton ile Aristoteles'in fikirleriyle bir arada harmanlanmıştır. Farabî, tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan aristokrasiye dayalı bir devlet düzeninden farklı bir ideal bir toplum tasarısı üzerinde durmuştur. Platon ve Aristoteles ise bir yönetim modeli olarak ilk defa, ahlakî ve entelektüel bakımdan "üstün" veya "en iyi" nitelikli olan az sayıdaki insanın yönetimini esas alan bir model olarak aristokrasiden söz etmişlerdir (Aristoteles, 1993: 121; Platon, 1994: 208). Platon (Eflâton) (M. Ö. 427-MÖ 347) çok önemli bir klasik Yunan filozofu olduğu gibi, matematikçi ve siyasetnâme yazarı olarak eserinde ideal toplum düzeninin, adaletli bir devletin nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. Bu tür felsefi konularda Eflâton ile Aristoteles'in fikirlerine eskiden beri duyulan ilgiler, henüz yakın zamanlarda bile filozofların bunların etkisi altında olduklarını yazmasına neden olacak kadar güçlü bir eğilimdi. Buna karşılık, Ortaçağda Asya'da ya da Avrupa'da bilim ve felsefede gerçekleşen köklü değişimlerin hemen her örneğinde Eflâton ile Aristoteles'in etkisinin gözlemlenebileceği söylenebilir. Demek ki, bu filozofların genel çapta etki ettiği kabul edildiğine göre biz Farabî'nin, Eflâton diyalogları (Platon, 1996) ile İslâm siyaset görüşünü uzlaştırma gayretlerini bir yana bırakalım.

Bizim burada üzerinde duracağımız şey, Yunan filozoflarının etkisinin batıda ve doğuda yazılan Siyasetnâmeler üzerinde önemli bir rol oynadığını saptamaktan ziyade, *Kutadgu Bilig*'in kesin katkılarını belirlemekte ciddi güçlükler bulunduğunu ortaya koymak olacaktır. Çünkü, kendisinden sonra yazılmış olan siyasetnâmelere Yusuf Has Hâcib'in etkisi şöyle ya da böyle Eflâton'la veya onun düşüncelerinden esinlenmiş hareketlerle ilişkilendirilen, birkaç güçlü ama görece basit fikirle özdeşleştirilmiştir. Bu tipteki bir etkiyi bozulan ve mutluluktan uzak dünya düzenini idealer âlemine uydurmak üzere yeryüzünde değişmez sosyal müesseseler, inanç ve değerler ortaya koymak olarak tanımlayacağız. Buradaki irdelemenin başlıca problemi de tarihsel tahlildeki Yunan filozoflarının etkilerini, *Kutadgu Bilig*'in felsefesinden ayırmaktır.

Şimdi bundan bazı örneklemeler verelim. Eflâton'un esas olarak aşağıdaki öğeleri benimsemiş olduğu açıkça görülmektedir. Tarihin akfî yorumu, yani Eflâton'un deyişiyle aktarırsak, beşeri arzulara ve duygulara değil, akla uymak gerekir. Eflâton'a göre cesaret ve içgüdülerin bağlı olduğu temel faktör akıldır ve topluluklar akli temsil eden bilgiler tarafından idare edilmelidir. Bilgeler kanun gücünü, yürütmeyi, devletin zekâsını yöneten toplumun üç sınıfından birincisidir. Bu bir bakıma kanunun ihtiraslardan kurtulmuş akıl olduğunu söyleyen Aristoteles'in fikirleriyle örtüşmektedir. Aynı zamanda rasyonel bir düşünceye sahip olan Konfüçyüs'un akıl ve erdem hakkındaki yorumu da bu minvaldedir: "Halkın adaleti için çalışan ve ruhlara saygılı olan, ama yine onlardan uzak kalan bir kimseye akıllı denir. Güçlükleri yenmeyi birinci ödevi olarak kabul eden ve ödülü sonraya bırakan bir kimseye 'erdemli' denir." (Konfüçyüs, 2000: 12). Keza Hegel'in akıla vurgusu da bir kitabın ismini alabilecek kadar meşhurdur: "Us sonsuz güç olarak bütün doğal ve tinsel yaşamın sonsuz maddesidir; sonsuz form olarak ta kendinde taşıdığı içeriğin gerçekleşmesidir (Hegel, 1995: 32).

Hegel, akıla yaptığı vurguyla, tarihin kesin gerçeklerini de açığa çıkarabileceğini varsayıyordu. Hakikaten tarih on dokuzuncu yüzyılın standartlarına göre, henüz geride kalmış bir sosyal bilimciydi. Yani tarih ilminin geçmiş ve halî hazırdaki beşeriyetin anlaşılmasına katkısı zahiri düzeyde idi. Fakat, toplumların anlaşılması tarih disiplininde yeni anlayışları da gerektiriyordu. İşte bu çalışmanın mevzuu Yusuf Has Hâcib'in eserinin eski Türk toplumunun ve hâkimiyet anlayışının anlaşılmasına yaptığı katkıyı irdelemektir.

Yusuf Has Hâcib'in katkılarını üç ana başlık altında toplamak mümkün görünüyor:

1-Yaşadığı devirde ve sonraki yüzyıllarda siyasî ve kronolojik tarih bol miktarda yazılırken, buna karşılık Yusuf Has Hâcib, Siyasetnâme tarzında sosyal tarihe doğru dikkat çekici bir yönelimin öncüsü olmuştur.

2-Siyaset felsefeleri ve fikirlerini, sosyal nizamı kurma ve müesseseleşme bakımlarından tarihin bir açıklaması olarak kullanmak o devir için kolay bir durum değildi ve olağan dışı bir üslup sayılmaktaydı.

3- *Kutadgu Bilig*'de devlet yönetimi konusundaki açıklamalarda toplumsal güçler temel alınmıştır. Bu husus tarihsel olayların açıklanması ile hükümdarın ferdî yönetimi arasındaki münasebet sorununu aktif bir biçimde yazım alanına taşımıştır (*Kutadgu Bilig*'de halkın yöneticide aradığı birçok özelliğe ilişkin olarak bk. Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 217-225).

Yusuf Has Hâcib'in kendisinden sonrakilere olan tesirinin genel hatlarını ifade eden bu üç gözlemin yanı sıra, Siyasetnâme yazımında eskilere istinat eden kalıcı temayülleri temsil ettiğini de ayrıca yukarıda belirtmiştik. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren hatta günümüzde bile *Kutadgu Bilig* hakkında yapılan araştırma ve incelemelerde idealist bir çerçeveye birlikte materyalist bir anlayışı koyarak, sosyal tarih alanında bir yükselişe yol açabilecek girişimlerde pek çok kere bulunulmuştur (Örneğin bk. Kafesoğlu, 1970; İnalçık, 2000). Kuşkusuz bu teşebbüslere yol açan motivasyon, bu yüzyılda sosyal sorunların çözümünü

meselesinin tarihçilik alanına da hâkim olmaya yüz tutmasıydı. Doğrusu *Kutadgu Bilig*'in üniversiteli olması oldukça uzun bir süreyi almıştır. 1825'lerden itibaren bir kaynak olarak sosyal ve kültürel tarihte emsallerinden ve benzerlerinden biraz daha fazla yer işgal edebilmiştir. Bu cümleden olarak, eserin Türk kültür tarihinde kapladığı karakteristik yerden ve başarısından şüphe edilemeyeceği ortadadır.

Şimdi bazı örneklerle *Kutadgu Bilig*'de benimsenmiş olan bazı öğelerden söz edelim:

1-"Hâkimiyet anlayışının yorumu", yani (Yusuf Has Hâcib'in sözleriyle "Ey devletli hükümdar, Tanrı sana saadet verdi" "Kün-Toğdı (hükümdâr) dediğim doğrudan doğruya kanundur", Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 109, 353) bütün iktidar faktörlerinin, yasayı temsil eden hükümdara bağlı olduğu telakkisi. Daha özele inerek, Tanrı tarafından kendilerine kut verilmiş olan Türk hükümdarı, Tanrı'ya karşı mesuliyet hissi ile hareket etmeli ve yasayı temsil etmekle ilâhî irâdenin emrini yerine getirmektedir.

2-Hükümdâr ile halk arasındaki bağımlılık ve egemenlik ilişkilerinin yorumlanması. *Kutadgu Bilig*'de halkın yöneticide aradığı birçok özelliğe değinilmiştir ki, akıl ve bilgi modeli bunların başında gelmekte olup, esere felsefî özellik kazandıran da bu fikrî sistemdir. Hükümdâr ile halk arasındaki mukayesenin en çarpıcı yorumu ise şudur: " Beyler tavır ve hareketlerini temiz ve doğru tutmalıdırlar; halk yolunu ve gidişini beyin yoluna uydurur. Beyler örf ve kanuna nasıl riâyet ederlerse, halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder" (Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 2110, 2111).

3-Sosyal tabakalaşma meselesi. Orta Çağ toplumlarına baktığımızda sosyal tabakalaşmanın mevcut olduğunu görüyoruz. O zamanlar İslâm toplumlarında da sosyal sınıflar mevcuttu. Genellikle aristokrasi, ulema, reaya ve kölelerin meydana getirdiği bir tabakalaşmadan söz edilebilir. Buna bakarak *Kutadgu Bilig*'de birçok yerde kul ve bey ayrımı yapılmıştır (Örneğin "Eğer kullar beyin karşısında hizmet ile onun hakkını yerine getirirlerse beyin de, hizmetlerine göre, kullarının hakkını vermesi lâzımdır.", Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 2954) ama topluluk genel olarak idare edilenler ve idare edenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır denilebilir.

4-Yasalar, akıl ve bilgi. Yusuf Has Hâcib'in, tarihte insan toplumlarının gelişiminde haklı olarak yasalara atıfta bulunmakta⁴ ısrar ettiği görülmekle birlikte genel olarak akıl ve bilgiyle⁵ yükselmeye muazzam bir inancının olduğu görülmektedir. O'nun tarihte bireyin veya tesadüflerin rolünden ziyade aklın ve bilginin üzerinde durmasının nedeni budur. Diğer taraftan onun bu yaklaşımı, insanı adeta toplumların ilerlemesinde başka bir alternatif prensip bulunmadığı noktasına getirmektedir ki, günümüzde dahi geçerli olan temel prensipler bunlardır.

5-Tarihî ve kültürel incelemelere mevzu teşkil eden hususi alanlar, Yusuf Has Hâcib'in meselâ cihan hâkimiyeti anlayışının (Hakan tahta oturunca, dünya âsâyış buldu; bundan dolayı dünya ona şâhâne hediyeler gönderdi. Hakanın nâmı, sânu dünyaya yayıldı; onu göremeyen gözlerin uykusu kaçtı. Dünya asayişe kavuştu ve nizam kuruldu; o adını kanunla yükseltti. Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 93, 103)⁶ veya iktisadî istikrarın, törenin, ahlâkın, asayişin (Halk zenginleşti ve memleket nizâma girdi; halk hükümdara dualar etti. Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı; kuzu ile kurt birlikte yaşamağa başladı. Memleketi tanzim edildi, idaresi düzeldi; hükümdarın saadeti günden-güne arttı. Bir müddet böyle huzur ve âsâyiş içinde geçti; halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı; hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu. Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöhre ve nüfuzu dünyaya yayıldı. Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 1039-1044) uygulananıyla bağlantılı olarak kendisinin ilgi duyduğu temalardan seçilmiştir.

6- *Kutadgu Bilig*'in yazımının tabiatı ve kapsadığı alanla ilgili çeşitli araştırmalar, esasen hükümdâr ile halk ilişkileri modelinden esinlenerek, kendilerinin aslında gerçeğin peşinde olduklarını ortaya atan kültür tarihçilerinin dürtüleriyle yapılmıştır.

⁴ Yusuf Has Hâcib'in "yasa" ile ilgili sözlerinden bazıları: "Memleketi ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur. Ey âlim hakîm, maksadım söz söylemek idi; akıl ve bilgiden bahsetmek istedim. Akıl karanlık gecede bir meş'ale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibâr görür. Buna inanmazsan, Nûşirevân'a bak; o akıl gözû ile dünyayı aydınlattı. Kanunu doğruluk ile tatbik etti ve halk zenginleşti; Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır. Halkın içinde yükselip, ikbâle eren insan halka hep iyi kanunlar tatbik etmelidir. Benim bu sertliğim, kaşların bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zâlimler içindir. İster oğlum, ister yakınım veya hısımlım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiç biri beni farklı bulmaz. Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve nizam, örf ve âdet onlardan gelir." Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 286, 287, 289, 290, 291, 454, 545, 816, 817, 818, 1931.

⁵ Yusuf Has Hâcib'in akıl ve bilgi ile ilgili sözlerinden bazıları: "İnsandan bahsettim; onun değeri bilgi, akıl ve anlayışdır. Akıl karanlık gecede bir meş'ale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibâr görür. Bütün bu hürmet ve itibar akıl içindir; akılsız adam bir avuç balçık gibidir. Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında toplanır; akıl onun sarayıdır, içinde eşya yığılır." Yusuf Has Hâcib, 1959: II, 147, 288-289, 297, 309.

⁶ *Kutadgu Bilig*'deki Türk cihan hâkimiyeti anlayışı hakkında yapılan örnek bir araştırma için bk. Öz, 2011: 30.

Bu mütalaaların en iyimser ihtimalle Yusuf Has Hâcib'in Türk kültürü hakkındaki görüşlerinden derlenmiş bir takım seçmeleri, en kötü ihtimalle de genellikle lisansüstü tezlerde görüldüğü şekliyle Yusuf Has Hâcib'in düşüncelerinin, kendisine uyumlu olmayan çağdaş felsefelerle tahvil edilmiş halini yansıttığı da açıktır⁷. Ayrıca bu araştırmaların kahir ekseriyetinin Yusuf Has Hâcib'in görüşlerini hiçbir şekilde yansıtmadığı görülmektedir. Örneğin *Kutadgu Bilig*'de demokratik devletin tanımının yapıldığına dair kaleme alınan bir çalışmada konunun açıklanmasında Yusuf Has Hâcib'in görüşleriyle örtüşen hiçbir ögeye rastlayamazsınız ve bu çalışmanın bakış açısı Yusuf Has Hâcib'i işin işine sokmadan da gerçekleştirilebilecek niteliktedir⁸.

Yukarıda çıkarılan kısa örneklerin bilançosunda geleneksel tarih birikimlerinin bazı kritik noktalarını berhava etmeyi hedefleyen entelektüel atışları temsil etmektedir. Yine de Yusuf Has Hâcib'den alınmış veya *Kutadgu Bilig*'le ilişkili olan öğelerin dikkatle titizlikle seçilmiş olduğu çalışmalar da vardır. Bunlar tarihte karanlıkta kalmış ihmal edilmiş bazı yerleri aydınlatma yetenekleri bakımından çok güçlü çalışmalardır. Akıllı ve bilgili bir sosyal bilimcinin şu tür gözlemlerle karşılaştığı zaman takdir duymaması da şaşırtıcıdır: "*Kutadgu Bilig*, birçok açıdan Türk dil ve kültür tarihi için çok önemli bir eserdir. Yusuf Has Hâcib; *Arapça Tacikçe kitaplar üküş*, *bizing tlimizke burunku ukuş* dizeleriyle bu çevrede yazılmış ilk eserin *Kutadgu Bilig* olduğunu vurgulamış, yazdığı eserin Arap ve İran edebiyatındaki örnekleriyle mukayese edilebilecek kadar kıymetli olduğunu da ifade etmiştir. Yine *Kutadgu Bilig*'de geçen "Türk Begi", "Ötüken Begi", "Tonga Alp Er" gibi adlandırmalar, Yusuf Has Hâcib'in Türk kültür ve medeniyetini yakından tanıdığını ve bunları yansıttığını göstermektedir." (Ağca, 2014: 83).

Görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig*'le ilk kez tanışılıyormuş gibi yapılan bu tür basit keşifler bile, eserin Türk kültürüne taşıdığı müthiş etkiye tanıklık etmektedir. Yusuf Has Hâcib'den alınmış öğelerle bir çalışma ortaya koymak, *Kutadgu Bilig*'in etkileri bakımından basit bir şablon hazırlamayı gerekli ve zorunlu kılmış olsa bile, aynı zamanda tarihi ve kültürel bir bakış açısını da yansıtmaktadır. Örneğin Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'de hükümdâr ile halk arasındaki ilişkiyle ilgili beyitleri, genelde Türk kültüründe hâkimiyet anlayışının temelleri meselesinden, özeldense Ortaçağda Türk-Islam düşüncesi sentezinin tabiatından dolayı yoğun ilgi duyulan konuların başında gelmiştir. Diğer yandan Yusuf Has Hâcib'in zaman zaman yazmaya çok yaklaştığı tarihi bilgiler, hiçbir ayrıntı içermediği için, tarihçiler açısından uyarıcı bir fonksiyon icra etmemiştir.

Yusuf Has Hâcib'in özgül düşüncelerinin Türk kültür tarihindeki ve sosyal bilimlerdeki başlıca yeri, eski Türk siyasal düşüncesi kuramını, yani birbirleriyle etkileşim halindeki yöneten-yönetilen modelini yansıtmaktan dolayıdır. Elbette ki bu, Yusuf Has Hâcib'in öngördüğü hiyerarşik sistemin ve toplum modelinin bugün için kabul edilmesi gerektiği anlamını taşımaz ama gerçekten de bu model sonraki yüzyıllarda bile Siyasetnâmelere çok yaygın biçimde değerli katkılar yapmıştır. Yusuf Has Hâcib'in Siyasetnâme yazımıyla ilgili özgün modeli, bazı örneklerde Osmanlılarda bile yaygınlaşmıştır.

Osmanlı döneminde Türkçeye tercüme edilen bir diğer önemli siyasetnâme ve nasihatnâme kitabı Keykavus'un *Kâbüsnâmesi*'dir. Eserin Anadolu'da yapılan ilk tercümesinin Germiyan Beyi Süleyman Bey'in emri ile Şeyhoğlu tarafından yapıldığı bilinmektedir (Keykavus b. İskender, 1974; Korkmaz, 1966: 267-275). Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema*'sı, Osmanlı Devleti'nde ilk siyasetnâme olup, 1401'de tamamlandıktan sonra Osmanlı devlet erkânından Paşa Ağa b. Hoca Paşa'ya sunulmuştur. Geniş bir devlet tecrübesine dayanan eser, Türkçe'de *Kutadgu Bilig*'den sonra devlet idaresi ve cemiyet işlerini etraflıca ele alan ikinci eser olarak nitelendirilmektedir (Şeyhoğlu, 1991; Altay, Summer 2011; Unan, 2001: 314-339).

Elbette *Kutadgu Bilig*'in ilk Türkçe siyasetnâme olma gibi geçerli bir iddiası birlikte, aynı zamanda Türk dilinde yazılmış ilk devlet felsefesi ve toplum kuramı olma hususiyetine de haizdir⁹. Yalnız bilhassa iki noktada diğer siyasetnamelerden ayrılmaktadır. Birincisi Yusuf Has Hâcib, devlet ve halk gibi toplumsal kavramlar içinde bir hiyerarşik yapı bulunduğunda, ikincisi her toplum için geçerli olan, sistemin kendisini işlerlikli bir biçimde korumasını dengeleyen şeyin akıl, bilgi ve adalet olduğunda ısrar etmektedir.

Kutadgu Bilig'in bu hususiyetlerinin ehemmiyetini tarih alanında tespit etmek mümkündür. Zira tarih ilmi, toplumsal tekâmülün olgularını bu özgünlükler sayesinde izah edebilmektedir. *Kutadgu Bilig*'in harikulâde cezbese, toplumsal değişimlerin dinamiklerine yaptığı ısrarlı vurgulardan ileri gelmektedir

⁷ Mesela bk. Demirtaş, 2004: 161-174; Özmen, 2014, 55-60.

⁸ Bu çalışmada şu cümleler yer alıyor: "*Kutadgu Bilig*'in yöneten-yönetilen ilişkisinde vurguladığı iki özellik, bizi bu eserin demokratik yapısı konusunda ikna etmektedir. Demokratik bir devlette yöneten-yönetilen ilişkisinde esas, karşılıklı hak ve yükümlülüklerin olmasıdır. *Kutadgu Bilig*'de hükümdar ile vezirleri ve Oğurmuş arasında geçen konuşmalarda tekrar tekrar bu konu ele alınır. Örneğin, Ögdülmüş hükümdara su hatırlatmada bulunur: "Kullar üzerinde beyin o kadar hakkı var da, beyler üzerinde kulların hakkı yok mudur?" Doğan, 2002: 136. Burada ilk olarak ifade edilen "eserin demokratik yapısı" Türkçe anlam bakımından yanlıştır, zira eserin demokratik yapısı olmaz. İkinci olarak yazarın demokrasi ile Yusuf Has Hâcib'den aktardığı sözleri örtüştürmeye çalışması tamamen hayali olup, gerçeğe uymamakta, bir defa ve en başta "kul" tabiri bu çabalamayı bozmaktadır.

⁹ Ancak Yusuf Has Hâcib, kendisinden yaklaşık üç asır önce yazılmış olan Gök Türk yazıtlarındaki ifadelerle birebir örtüşen bir anlayışa sahipti: "Hâkan Tanrı tarafından "kut" ile donatıldığı için tahta çıkabilmekte ve onun buyruğuyla milleti doyurmak, giydirmek ve dağınmak halkı toplamak, çoğaltmak gibi görevleri yerine getirebiliyordu. Orkun, 1994: I D 26, I D 29.

Sonuç

Kültür tarihçileri, sosyal bilimciler *Kutadgu Bilig*'i ciddi biçim ve ölçüde incelemiş olsalar da olmasalar da onların katkıları, günümüzde tarih ve kültür felsefesinin değişmiş olması hasebiyle yeni bir önem kazanmaktadır. Yusuf Has Hâcib'in ölümünden yaklaşık yirmi iki yıl sonra yazılan Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinin başlıca foksionu, Sultan Melikşâh'a devletin müesseseseleşmesi ve yönetilmesi hususlarında düstur göstermek olduğu halde, bugün *Kutadgu Bilig*'in sosyal bilimlerin her alanında mümtaz bir mevkiye sahip olduğunu anlıyoruz. İşte Yusuf Has Hâcib'in, dil, edebiyat, kültür tarihi, toplum siyaset ve felsefe nazariyeleri, ahlak, din vs. konularında ayrıcalıklı görüleceği yerler burasıdır.

Yukarıdaki çalışmada tarih ve kültür içerikli bazı alanlardaki yorumlarda Yusuf Has Hâcib'in eserinde manzum olarak yer verdiği fikirlerin emsalleri arasında tartışmasız bir üstünlüğe sahip olup olmadığını açıklayıp açıklamadığı şüphesiz başka bir tartışmanın konusudur. *Kutadgu Bilig*'in tartışılmaz üstünlüğü kesinlikle son yüzyıldaki araştırmacıların, entelektüellerin yoğun çalışmalarıyla ortaya çıkan edebiyat, tarih, sosyoloji ve felsefe üzerindeki etkisinin anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Eserin çağımızda yeniden ele alınışından itibaren, okuyan ve araştıranları dil, üslup ve felsefe bakımlarından etkilememesi zaten mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Yusuf Has Hâcib'in doğumunun bininci sene-i devriyesinde *Kutadgu Bilig*'in Türk kültürüne ciddi katkıları münasebeti ile Yusuf Has Hâcib'den etkilenen çok sayıdaki ilim adamının en azından bir yazım mahfilinde bir araya gelmesinden mutluluk ve onur duyacağımızı ifade etmemelik edemeyiz.

Kaynakça

Adaloğlu, H. H. (Güz 2013). "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 237-253.

Ağca, F. (2014). "Türkistanlı Bir Bilge: Yusuf Has Hacıp". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). s. 79-88 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Altay, A. (Summer 2011). "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Volume 6/3, s. 1795-1809.

Aristoteles, (1993). *Politika*, Terc. Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Demirtaş, A. (2004). "Kutadgu Bilig'deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergibilimsel Açından bir Yaklaşım Denemesi", *TÜBAR*, XV, s. 161-174.

Doğan, N. (2002). "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, s. 127-158.

Farabi, (2001). *Medinetu'l-Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, Ankara: M. E. B.

Hegel, G. W. E. (1995). *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İnalçık, H. (2000). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği" *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayınları.

Jaubert, A. (1825). "Notice du'n Manuscrit turc en caractères ouigours" envoyé par M. d. Hammer à M. Abel Remusat", *Journal Asiatique*, VI, 39-55.

Kafesoğlu, İ (1970). "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1.

Kâşgarlı Mahmûd (2005), *Divânü Lugâti't-Türk*, Çev. S Erdi-S. T. Yurteser, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kaşgarlı Mahmud (2008). *Diwanu lugati't-turk*, I, Çev. Mustafa S. Kaçalın, İstanbul: Asia Yayınları.

Kâşgarlı Mahmûd, (1940). *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, Spring 2009, C. 4/3, s. 1408-1422.

Keykavus b. İskender (1974). *Kabusnâme*, Haz. Atilla Özkırımlı, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Konfüçyüs, (2000). *Konuşmalar*, Çev. Muhaddere Nabi Özerdim, İstanbul: Çağdaş Matbaacılık.

- Korkmaz, Z. (1966). "Kabus-nâme ve Marzuban-nâme Çevirileri Kimindir?", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 267-275
- Köprülü, M. F. (1920). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Nizamü'l-Mülk (2009), *Siyasetnâme*, Terc. Ayar, M. T., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nizâmülmülk (1999). *Siyasetnâme*, Çev. M. A. Köymen, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öz, Ş. (2011). "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi", *Dilbilimsel Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 19-35.
- Özmen, A. (2014). "Kutadgu Bilig'de Yöneten-Yönetilen İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 41, s. 55-60.
- Platon (1996), *Mektuplar (Epistodai)*, Çev. İrfan Şahinbaş, İstanbul: Çağdaş Matbaacılık.
- Platon, (1994). *Yasalar*, Çev. Candan Şentuna-Saffet Babür, İstanbul: Kabalıcı Yayınları
- Pritsak, O. (1954). "Die Karachaniden", *İslam*, S. 31.
- Radloff (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib atış Bâla-sagun*, Petersburg.
- Sertkaya, Osman F. (1977). *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu bir Bakış*, Bochum.
- Strange G. L. (1930). *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York: Barnes&Noble.
- Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa (1991). *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema: İnceleme, Metin, İndeks*, Haz. Kemal Yavuz, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Taşgılı, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Togan, Z. V. (1966-1967). *Karahanlılar*, Ders Notları.
- Unan, F. (2001). "Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağının 'Devlet İdâresi ve İdeal Devlet Adanı' Anlayışı", *Koomduk İlimder Jurnalı /Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi), S. 2, s. 314-339.
- Vambéry, H. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck: Wagner'schen Uniyersitâts-Buchdruckerei.
- Yusuf Has Hâcib (1959). *Kutadgu Bilig*, II, Türkçe Terc., Reşit Rahmeti Arat, Ankara:Türk Tarih Kurumu.